

סודותיו של הבעל שם

על: מיכל אורון, מ'בעל שד' ל'בעל שם': שמואל פאלק, 'הבעל שם מלונדון', מוסד ביאליק, ירושלים
תשס"ג, 296 עמודים

מאת יהודה ליבס

במשך דורות עוררה דמותו של ר' שמואל פאלק, הבעל שם מלונדון, סקרנות רבה בקרב לומדי תולדות ישראל. פאלק, יהודי מזרח אירופאי ממוצא ספרדי, נולד בראשית המאה השמונה עשרה, ולאחר נדודים רבים, כשניצול ברגע האחרון מעליה על המוקד בגרמניה, בילה בלונדון את החלק האחרון של חייו. הוא נודע כמכשף רב נדודים והרפתקאות, שאוצרות זהב מתגלים לעיניו בעודם במעמקי האדמה, ואם לא, מייצר הוא אותם בעצמו באלכימיה, מה שלא מנע ממנו להימצא לעתים על סף פשיטת רגל. עניין מיוחד עוררו השמועות על הקשרים הענפים שניהל עם רבים מאצילי אירופה (כגון הברון תיאודור פון נויהוף, שהיה קודם מלך קורסיקה, וביקש להיעזר ביכולתו של פאלק כדי לשוב למלכותו), וכן גם קשריו של פאלק עם הרפתקנים מפורסמים, מסוגו של ג'קומו קזנובה, ואף יותר מכך שיחותיו עם חכמי דת נוצריים, פילוסופים, תיאולוגים ומיסטיקנים, וביניהם עימנואל סווידנבורג, וזיקתו לחוגי הבונים החופשיים, ואף לשרידי השבתאים.

מכל אלה עולה חידה גדולה: מי באמת היה אותו בעל שם מלונדון? האם היה הוא בעל מופת אמיתי (לפי תודעתו שלו), או רמאי מאחז את העיניים? האם מעבר לכשפיו היתה שליחות עיונית או משיחית (כדוגמת בעל שם אחר בדורו, ר' ישראל בעש"ט מייסד החסידות)? האם השתמש בשמות הקודש או גם בשמות הטומאה? מה היתה מידת נאמנותו אל היהדות? האם נמנה עם השבתאים? שברי המידע שהזינו בעבר את הסקרנות עוררו את הדמיון למלא את הפערים, אך עתה, עם צאת ספרה היפה של פרופ' מיכל אורון, יש בידנו הרבה יותר. זוהי מונוגרפיה שלמה על הבעל שם מלונדון, ובה מתפרסמים כל המקורות הידועים אודות אישיות זו, ואף יומניהם האישיים של הבעל שם ומשרתו, המתפרסמים כאן לראשונה. המקורות מלווים בהערות מפורטות, וכן בפרקי מחקר מעודכנים, וכן בסקירה כללית על בעלי שם ביהדות.

הסודות שביומנים

היומנים של פאלק ושל משרתו יכולים להיחשב כהתגשמות נפשו של החוקר והלומד. לטעמי, לעתים מגלים הם אף יותר ממה שהיינו רוצים לדעת. אלה טקסטים אינטימיים ביותר, שנכתבו לא לשם פרסום, ובהם תיאור מפורט של מעשי הבעל שם מלונדון יום אחר יום, במשך תקופה ארוכה. כאן תוארו החיים המעשיים: תיאורי פגישות עם בני שכבות שונות, תאונות עבודה (פיצוצים שארעו בעת ניסויים

אלכימיים, ותאונות בעת מסעות מיסטיים ביערות), רשימות ספרים שברשות הבעל שם, מרשמי סגולות ומרשמים לעוגיות, וכן ענייני כספים מפותלים (משרתו של פאלק מתאר את אדונו כקמצן ביותר), משחקי מזל (הבעל שם הרוויח כמצופה הון רב, אך המשרת נהג להפסיד בקלפים), ומריבות קשות שפאלק נטל בהם חלק, ואף קטטות עם אשתו (שפעם אחת נכשלה מאוד בהכנת הקוגל).

פאלק מתאר ביומנו גם חלומות שחלם, ובהם נחשפים בגילוי מפתיע פרקים מנפשו של הבעל שם, פחדיו ומאוייו. פעם חולם הוא על משרת הגוזל את רכושו, פעם על אשתו הקופצת מן החלון ושוברת את מפרקתה, פעם על אביו שעזב בילדותו, המביט בו עתה כפילוסוף, ופעם על חברו הקרוב השופך לפניו זרע לבטלה. אורון מקדישה כאן לניתוח החלומות פרק מיוחד ומעניין, אף שאפשר לחלוק עליה בכמה עניינים. אולי קצת פשטני לפרש עם אורון את קפיצת האשה מן החלון כ"מעידה על תשוקותיו ותקוותיו הנסתרות של פאלק להיפטר מאשתו" (עמ' 78), ובעיקר אם חלום זה התרחש אחרי מות האשה, כפי שאפשר ללמוד מראשי התיבות ע"ה (עליה השלום). דומה שאורון גם איננה צודקת כשהיא מפרשת את המלים "והנה חלום לטובה" כחלק מן החלום (עמ' 255), ולדעתי אין זו אלא נוסחה איופמיסטית שבאה להטבת החלום אחרי תיאורו.

אך חלק הארי שביומנים מוקדש לעיקר, כלומר לטקסים המאגיים שערך הבעל שם, שצדם המעשי מתואר, על פרטיו המשוונים, בעיקר ביומנו של השמש (הפועל "עסק" משמש אצלו כמונח קבוע לעיסוק המאגי), ואילו הצד הרוחני, הפסוקים הצירופים והשמות, מובאים לפרטיהם ביומנו של פאלק. כאן יש לחפש את המפתח להבנת עולמו של הבעל שם, ואכן אורון, חוקרת ותיקה ומיומנת מאוד של ספרות הקבלה, עושה רבות כדי להבהיר כתבי חידה סתומים אלה. ובכל זאת עדיין רב הסתום, ואף אם פה ושם אפשר עוד להוסיף על דברי אורון, ובטוחני שחוקרי קבלה עוד יידרשו לכך, ספק אם אי פעם יובנו על בורים כל סודותיו של הבעל שם.

וגם כאשר עולה בידינו להבין סודות לא מעטים הקשורים למשל למבני הריטואלים המאגיים ולדרך קישורי הפסוקים והשמות, עדיין לא הבנו את הסוד הגדול, בדבר מהותו של הבעל שם ומטרתו. קוים כלליים לאישיותו נוכל אומנם להתוות: פאלק נשאר על גבול היהדות ולא פרץ אותו. הריטואלים אינם כוללים פריצות ועבירה, ויש בהם אף מודעות וכבוד לכללי ההלכה. השמות הננקטים כאן הם שמות קדושים העולים מפסוקי המקרא ואינם שמות שדים. זאת ועוד: מן האינטנסיביות של העיסוק המאגי המשתקף ביומנים מסתבר שלקח את תפקידו ברצינות, ואין לראות בו רמאי מאחז עיניים. אך מהו תפקיד זה? ספק בעיני אם הסודות שביומנים מספקים לכך תשובה. אומנם דברים אחדים המובאים ביומנים עשויים לפתות את הקורא לעוד חיפושי משמעות, ולנסות להעלות מהם ביטויים לתודעתו העצמית של הבעל שם.

מכתב סתרים אחד, ששלח פאלק לידידו, עוררני במיוחד למחשבות כאלה. בין אזהרות רבות (הקשות לפענוח) על הצורך בשמירת סודיות, מודיע כאן פאלק (בעמוד 228) שהוא עומד לחזור על עצת הנחש (בלשונו "רק אדבר קדם ה' עיטא דיהב חיויא"), ודומה שכוונתו לפסוק שבו מנבא הנחש לאדם

ולאשתו שייפקחו עיניהם ויהיו כאלהים (בראשית ג, ה). בהמשך להצהרה זו עובר פאלק לדון בעניין בעל החיים הנקרא ערוד, זה מזוהה כאן (לפי מקורות שונים) הן עם "נחש הבר" והן עם "חמור הבר", אך אפשר שהזיהוי העיקרי אינו מפורש כאן. אולי הערוד הוא פאלק עצמו, איש הרוח, המותח את גבולות האפשר במסגרת הדת. הערוד, עליו נאמר "מי שילח פרא חפשי ומוסרות ערוד מי פיתח" (איוב לט, ה), מתואר כאן כאוהב חופש ואף פשע ומריבה, ושונא מוסרות, ומקפץ ומדלג ועודר וחופר, אך אין לו רשות להתרחק אלא כמטחוו "תחום שבת". גם מבחינה נוספת דומה הערוד לחוזה ולמיסטיקאי (ואולי לפקיר הודי), כי הוא מתואר כאן כבעל שלוש עיניים במצחו, והאמצעית קטנה, ועל שמה נקרא הוא "בעל עין". בסוף תיאור זה מפציר פאלק בידו, שיוסיף ויתעמק ברמזים אלה ורבים אחרים המצויים כאן, שלא עמדתי על חקרם, אך אולי גם בפסוק שמשמש כאן לעידוד החיפוש וההעמקה במשמעות הדברים, ימצא רמז לקרבו של פאלק ולבו העמוק, ואולי גם לרוח החופש. כי זה לשון הפסוק, שבאותיותיו מוצא פאלק באופן כלשהו גם את המלים "אל תשכח": "יחפשו עולות, תמנו חפש מחופש, וקרב איש ולב עמוק" (תהלים סד, ז).

גם החיפוש ביומנים אחרי אמונתו השבתאית של פאלק אינו מעלה הרבה. דומה אומנם שיש כאן כמה רמזים לשבתי צבי. אורון מציינת אחדים (עמ' 183-184), ואפשר אף להוסיף עליהם: רמז כזה מצוי אולי גם ברשימת המלים הסודיות שבסוף מכתב הסתרים דלעיל (עמ' 230), הכוללת גם את המלים "קב צואה", ומלים אלה עולות בגימטריה "צבי" ומשמשות בספרות השבתאית (מיד לאחריהן מופיע כאן גם השם "שמואל", שמו של הבעל שם). אבל רמזים אלה, שאין ביטחון מלא שאכן מכוונים הם לשבתי צבי, בטלים בשפע עצום של סודות אחרים, והם מעטים הרבה יותר ממספר הרמזים לשמו של שבתי צבי שאפשר למצוא במקורות שבהם היינו מצפים להם הרבה פחות, כגון בכתביו של ר' מנחם מנדל משקלוב, תלמידו של הגאון מוילנה.

עדויות אחרות

סודו הגדול של הבעל שם אינו מתגלה אפוא ביומנים. דווקא החשיפה הקרובה והאינטימית כל כך, בכתביה שכתב אדם לצורך עצמו או לקרובים אליו ביותר, מונעת את הפרספקטיבה הנחוצה. כאן לא ראה הבעל שם צורך לשטוח את ייעודו או את השקפתו הכללית, ואולי אף צנזר והסתיר כמה דברים שמהם אפשר היה להבין יותר (במקום אחד מספר השמש שאדונו "גילה עוד דברי גדולי" מה שאין רשות להביא על הנייר", עמ' 137). משהו מסוד זה אפשר אולי למצוא בחלקים אחרים בספרה של אורון, שבהם מביאה היא עדויות של אנשים אחרים.

חשוב ביותר הוא מכתב שכתב לבנו אחד מחסידי פאלק, אליעזר זוסמן שכנאווצי, ובו מצטט הוא מכתב נוסף, חשוב אף יותר, של ר' משה דוד מפאדהייץ, שהיה בעצמו בעל שם ומקובל ונביא שבתאי, והיה חברו ומכירו של פאלק מנעוריו (גם פאלק היה בן העיר פאדהייץ שבדרום פולין) ושותף לדרכו. מכתבו של אותו אליעזר נדפס לראשונה בתוך אחד מכתבי הפולמוס של ר' יעקב עמדין, גדול הלוחמים

האנטי-שבתאיים והמקור החשוב ביותר על השבתאות במאה השמונה עשרה, אשר לא הסתפק בציטוט המכתב אלא הוסיף אחריו גם את דעתו שלו על פאלק, הרחוקה מאוד מהתלהבות (אורון מראה כאן, שביסודו איבתו של עמדין כלפי פאלק עמדו, בנוסף לרקע האידיאולוגי, גם סיבות אישיות).

גם אם עדויות אלה מצויות בדפוס כבר יותר ממאתיים שנה, בכל זאת יש חשיבות גדולה לפרסומם המחודש בידי אורון, עם שאר ענייני הבעל שם מלונדון. גם לחוקרים מובהקים קשה להתמצא בספרי הפולמוס הרבים והגדושים של עמדין (בשורה טובה לחוקרים יש בתוכניתה של הוצאת מאגנס להוציא לאור בקרוב מפתחות מפורטים לספרות זו שהכין בזמנו פרופ' גרשם שלום המנוח). על כך נוסף עוד קושי מיוחד במינו: ר' יעקב עמדין, אומן שאין שני לו בקללות עבריות, שקד לשבש את לשונות השבח של חסידי פאלק המצוטטים על ידו (כדרך שעשה גם לשבחי שבתאים אחרים), ולהפוך אותם מברכה לקללה, בעזרת לשון נופל על לשון, כלומר המרת לשונות השבח בלשונות גנאי דומי צלצול השאובים מכל ספרות ישראל השגורה על פיו. כך למשל משנה עמדין את הכינוי "בעל שם" ל"בעל שד", ומכאן שאבה אורון את השם לספרה: "מבעל שד לבעל שם", כשהיא מודיעה שבכוונתה ללכת בדרך ההפוכה מדרכו של עמדין, ולהחזיר לפאלק את כבודו. בעל שם הוא תפקיד יהודי מסורתי (גם אם שנוי במחלוקת), של מי שמוסמך להשתמש בשם קדוש, שם האל שהופקד בידו.

מלאכה זו, של החזרת לשונות השבח המקוריים ששובשו בידי עמדין, מצריכה ידענות וחרירות מיוחדת. אורון אכן עומדת במשימה זו בכבוד בהערות לטקסט, ומגישה לקורא מקורות אלה עם פירוש המאפשר בדרך כלל לעמוד על המשמעות המקורית. אך בכל זאת נותרו כאן עוד לשונות בלתי מפוענחים, כגון השורש "קטל" החוזר כאן (עמ' 83-81) כמה פעמים במקום השורש "גדל", ובצירוף לשבח נוסף: "מחלת האיש וקטילתו" במקום "מעלת האיש וגדולתו". את הקיצור "שי"ח", המופיע בדברי עמדין המדבר על "איש הרוח הנוטל את השם שי"ח", מבקשת אורון לפרש "כקיצור של שי"ח" – שיש חילול השם" (עמ' 94), אך שי"ח זה אינו אלא ראשי התיבות של שמו של פאלק, שמואל יעקב חיים, וראשי תיבות אלה אכן מופיעים (בתוך מגן דוד) על מצבתו של פאלק, שתצלומה מתפרסם בספר שלפנינו.

ר' משה דוד, שהיה כאמור האדם הקרוב ביותר לפאלק, מעלה את הבעל שם מלונדון למעלה ממעלת אדם, ואף רואה בו משיח, הפועל להכנעת כל יושבי תבל (באמצעים מאגיים כנראה), וזאת כשלב קודם בדרך לגאולה (עמ' 88-87), ולקיבוץ הגליות (אליעזר זוסמן הנזכר מייחל לכך שפאלק יקבץ במהרה את נידחי ישראל – עמ' 81). קשה לחשוב שר' משה דוד יתאר כך את חברו בלי שתהיה זאת גם דעתו של פאלק עצמו.

ובאשר לשאלת השבתאות, גם אם אין ראיה לכך שלדמותו של שבתי צבי היה משקל רב בתורת פאלק, ברור שאישיותו של בעל שם זה נתעצבה ברקע שבתאי. בתורתו של חברו, ר' משה דוד, היה לשבתי צבי מקום מכריע (וכן לישו הנוצרי). החוקר המנוח חיים וירשובסקי ניתח בהרחבה את העדויות על כך, המצויות כולן בכתבי ר' יעקב עמדין, ומקום הולדתם המשותף היה מרכז שבתאי מפורסם. אפשר

אפוא לסמוך על דברי גרשם שלום, הכותב בספרו "מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה", שר' משה דוד ור' שמואל פאלק "שניהם מושרשים בהווי של הכת בפודוליה".

"הווי הכת בפודוליה" משתלב להפליא גם בהווי הסוער וההרפתקני של חוגים נוצריים אחרים במאה השמונה עשרה, הרפתקנים ומבקשי חדשות ותיקוני עולם. לפאלק היו כאמור קשרים רבים בקרב אותם חוגים, ודומה ששימש להם אבן שואבת, כי במעמד הביניים שלו, בהיותו גם מקובל הנטוע בשורשי היהדות וגם הרפתקן משיחי מודרני ופתוח, יכול היה לספק את סקרנותם העצומה לגבי היהודים ועמדתם המתחדשת כלפי הנצרות, אותה דת שיחסי הקרבה-שנאה-קנאה שלה כלפי היהדות עיצבו את עולמה מראשיתה, וחזרו וניעורו באופן אחר עם ההתעוררויות המשיחיות של ראשית העת החדשה בנצרות וביהדות.

מבין הנוצרים המעידים על פאלק מעניינים במיוחד דבריו של הרוזן הדני רנטזו, המובאים כאן (עמ' 31-32) בתרגום מצרפתית. הרוזן מתאר את פאלק כ"הנסיך המפורסם והכהן הגדול של היהודים" שראה את עצמו כנצר למשפחת דוד המלך. הוא מתאר גם כמה מופתים שחולל פאלק, ואף שיחה בין אביו לבין פאלק. פאלק מעיד שם על עצמו כי קרא בברית החדשה יותר מאשר בן שיחו הנוצרי, אך לא חדל מאמונתו היהודית. סבלם של היהודים אינו מעיד לדעתו אלא על אהבת האל אליהם, ותשועתם מותנית דווקא בהיותם עניים בלבם. פורמולה זו מזכירה אומנם את דברי ישו בדרשת ההר (מתי ה, ג-יב), אך אולי מחפה היא גם על התיאולוגיה השבתאית בדבר הצורך בשלטון הרע (הקליפה) לשם חורבנו. מכל מקום, עם בקיאותו של פאלק בברית החדשה (המזכירה את יחסו לנצרות של חברו משה דוד, כנזכר), ברור מכאן שנשאר יהודי גאה גם בשיחותיו עם הנוצרים.

כך עולה גם מצוואתו של הבעל שם המתפרסמת כאן לראשונה, לאחר שעלה בידי אורון לאתרה בארכיון בלונדון. בעזרתה מפריכה אורון לחלוטין את עלילתם של זייפנים וחוקרים אנטישמיים, שטענו שפאלק המיר את דתו לנצרות, או שיצר כת דתית סינקרטיסטית, שכן בצוואתו מוריש פאלק סכומים גדולים למוסדות הקהילה היהודית בלונדון (גם לאשכנזית וגם לספרדית), ואף לעשרה אנשים שיעסקו בתורה לעילוי נשמתו. פאלק קיים אומנם מניין פרטי למורת רוחם של הפרנסים, שאסרו באיסור חמור להשתתף באותו מניין של 'בעל צפון', כינוי גנאי למכשף שבתאי (עמ' 159). אך מסתבר שלא היתה בכך שלילה גמורה, ופאלק נשאר כל ימיו חבר נשוא פנים בקהילה, כפי שמעיד גם הנוסח המכובד של מצבתו בבית הקברות היהודי בלונדון, המתפרסמת גם היא בספרה של אורון.

הלשון והחיים

סודותיו של הבעל שם אינם מתגלים עד תום ביומנים המתפרסמים כאן, אך ליומנים אלה נודעת חשיבות רבה גם בתחומים אחרים. ההיסטוריון והגיאוגרף, ואף סתם אוהבי אנקדוטות, ימצאו כאן תיאור מפורט של לונדון במאה השמונה עשרה, רחובות העיר וכיכרותיה, חיי החברה והכלכלה, משחק ובידור, אכילה

ואמונה, ותיאור עשיר במיוחד של הקהילה היהודית הלונדונית המתפתחת. הדברים אמורים בעיקר באשר ליומנו של השמש, צבי הירש מקאליש, המצוי יותר בעולם הזה.

אך בשבילי ההפתעה העיקרית שצפן יומנו של השמש היתה לשונו העברית. ידענו תמיד, כל המתעניין בתרבות ישראל, שהשפה העברית לא היתה באמת מתה לפני "החייאתה" בדורו של אליעזר בן יהודה. גם אם לא שמשו כמעט בדיבור היום-יומי, חייתה העברית חיים מלאים כשפת התרבות והכתב, וביותר לפני המאה התשע עשרה. ועם זאת, דומה שיומנו של צבי הירש מוסיף על ידיעת ממדי חיותה של הלשון. לפנינו איש (גבר) במאה השמונה עשרה, שאינו משכיל או תלמיד חכם, שאינו כותב אלא לצורך עצמו ואינו מנסה להוכיח דבר לא לעצמו ולא לאחרים, ומרגע שנוטל את העט לידו, עברית היא שפתו הטבעית.

בעברית זו משוכצות אומנם מלים רבות בידיש ובאנגלית, ואת רובן מסבירה אורון בהערותיה (בעזרת המומחית לידיש, פרופ' חוה טורניאנסקי), אך שיבוצן נעשה באופן טבעי הרגיל בשפה חיה. המלים האנגליות לובשות לעתים אף לבוש יידי-עברי, כגון כריסטמס, שמו האנגלי של חג המולד, המופיע פה בצורת הזלזול שמיסט מעת (עמ' 126). הכתיב "מעט", בתיו רפויה במקום בסמך, מעיד לדעתי שהכותב פירש זאת כמלה עברית, שפירושה ערב, שאותה מצא בצירוף "מעט לעת" המשמש גם בידיש. במקום אחר, עמ' 150, כתוב שמיסמעס). על חיותה של העברית שביומן יכולות להעיד תופעות לשון פונטיות שהתפתחו גם בעברית החדשה, כגון הפיכת האלף של עתיד גוף ראשון ליד אחרי המלה אני, כגון "וביקש ממני שאני יסייע אותו עם ג' גינ' ואם אני לא יוכל אז אני יתן לו רק ט' שי' (לינג)" (עמ' 120). אינני בטוח שצודקת אורון כשהיא מתארת את שפת היומן כ"עילגת", כי קשה להעמיד כאן מודל להשוואה, אך צודקת היא בוודאי בהערתה (בעמ' 68) שפרסום היומן נותן חומר חשוב למחקר תולדות הלשון.

לסיכום: מספרה של אורון ומיומני פאלק ושמשו עולה תיאור מעניין במיוחד של גבולות היהדות בימי השבר וההתחדשות על סף הזמן החדש.